

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПАСІСНИЧЕНКО АНТОН ВІКТОРОВИЧ

УДК 316.32:061.1ЄС

**ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ДИСКУРСИВНИЙ ФЕНОМЕН:
ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна
Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор соціологічних наук, професор
Сокурянська Людмила Георгіївна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри соціології

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Головаха Євген Іванович,
Інститут соціології НАН України,
заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу методології та методів
соціології

кандидат соціологічних наук, доцент
Прохоренко Євгенія Яківна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
доцент кафедри соціології
Інституту соціальних наук

Захист відбудеться 15 грудня 2016 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.15 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. 2-49.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий 11 листопада 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. І. Шеремет

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. За умов формування та розвитку Європейського Союзу (ЄС) як новітньої наднаціональної політичної спільноти пошук європейської ідентичності став викликом як для нових громадян Європи та її еліти, так і для соціальних теоретиків. При цьому в академічному, медійному, політичному, повсякденному та інших дискурсах визначення європейської ідентичності є досить неоднозначними та нерідко полярними. Вони коливаються від її тлумачення як вирішального практичного та теоретичного інструменту подолання кризи ЄС до заперечення практичної значущості, а в теоретичному плані – до перетворення європейської ідентичності на зомбі-концепт подібно до теорії нації-держави.

Значної актуальності тематика європейської ідентичності набуває в контексті проголошення Україною курсу на євроінтеграцію, адже успішний рух до об'єднаної Європи багато в чому залежить від ідентифікації українців із європейським соціокультурним простором, їхнього відчуття своєї належності до європейської спільноти. Проте, як свідчать численні соціологічні дослідження, значна частина громадян нашої країни не відчуває себе європейцями. Саме це зумовлює проблемну ситуацію, що викликала необхідність здійснення цього дисертаційного дослідження. Отже, повернення України до Європи гальмує не тільки її невідповідність як кандидата на вступ до політичної та економічної співдружності європейських країн вимогам та стандартам ЄС, тобто суто зовнішній фактор, але й неготовність українців сприйняти європейські цінності як власні та визнати себе європейцями.

Теоретичні студії європейської ідентичності представлені в роботах таких соціологів, як З. Бауман, У. Бек, Ю. Габермас, Дж. Деланті, Ж. Дерріда, К. Кумар. Надзвичайно важливим є внесок тих науковців, які демонструють різну ступінь критичного ставлення до концепту європейської ідентичності (Ж. Бодрійяр, Р. Брубейкер, Ф. Купер, Б. Страс, А. Турен, Ф. Фукуяма). Серед новітніх досліджень з цієї проблеми заслуговують на увагу роботи М. Антоніча, П. Блоккера, П. Бьорджеса, Е. Гранде, К. Кантнер, І. Нойманна, В. Орчард, Ф. Піхлера, Р. Ресслер, Е. Сміта, М. Халлера, С. Холла.

Серед вітчизняних соціологів до аналізу проблематики ідентичності звертаються такі соціологи, як Є. Головаха, О. Злобіна, Н. Коваліско, С. Макеєв, А. Ручка, Л. Сокурянська, Ю. Сорока, Н. Черниш, М. Шульга та інші. З урахуванням зазначених соціально-політичних чинників та теоретичних напрацювань актуалізується необхідність у концептуальному проясненні питань, пов'язаних з сучасними процесами конструювання європейської ідентичності та їхньою соціологічною інтерпретацією.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з базовими напрямками досліджень, що здійснювалися за участі автора кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.) (номер державної

реєстрації 0105U000709), «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.) (номер державної реєстрації 0108U001642), «Духовний світ українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири» (2010-2011 рр.) (номер державної реєстрації 0110U001436), «Ціннісні орієнтації та життєві плани пострадянського студентства» (2012-2013 рр.); «Студентство пограниччя Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр.).

Мета й задачі дослідження. *Мета* роботи полягає у соціологічній концептуалізації особливостей конструювання європейської ідентичності як дискурсивного феномену.

Досягнення цієї мети передбачало розв'язання таких *задач*:

- визначити найбільш плідні теоретико-методологічні підходи до соціологічного аналізу європейської ідентичності;
- визначити сутність європейської ідентичності як дискурсивного феномену та головні проблеми її концептуалізації;
- з'ясувати зв'язок між національними та наднаціональними ідентичностями в умовах сучасного глобалізованого та космополітичного суспільства;
- проаналізувати особливості розвитку ідеї Європи та їхнє відображення у дискурсі європейської ідентичності;
- дослідити політичні та соціокультурні передумови виникнення та розвитку сучасного дискурсу європейської ідентичності;
- розкрити роль механізму «іншування», зокрема найбільш значущих образів неєвропейського «іншого», у конструюванні європейської ідентичності;
- виявити та дослідити ключові проекти конструювання європейської ідентичності в академічному дискурсі;
- дослідити особливості конструювання європейської ідентичності української студентської молоді.

Об'єктом дослідження є дискурсивні проекти європейської ідентичності.

Предмет дослідження – особливості конструювання європейської ідентичності в дискурсі.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети в роботі використано загальнонаукові методи: абстрагування, узагальнення, аналіз, синтез, пояснення, систематизація, критичний та міждисциплінарний підходи. Теоретико-методологічною базою роботи є теорії соціального конструкціонізму та критичний дискурс-аналіз Р. Водак і Т. ван Дейка; положення про мінливість та гібридність сучасних ідентичностей як властивість глобалізованого космополітичного суспільства (теорія «текучого модерну» або «рідинної сучасності» З. Баумана та «соціологія космополітизації» У. Бека); концепція «іншування» Ю. Сороки.

Емпіричну базу дисертації складають результати авторського дослідження «Об'єднана Європа і європейська ідентичність у повсякденному дискурсі студентської молоді» (2009 р.), в рамках якого було проведено фокусовані групові інтерв'ю зі студентами гуманітарних спеціальностей вишів Харкова, Києва та

Львова, а також з молодими європейцями, які брали участь у літній сесії міжнародного проекту Британської Ради «Intercultural Navigators» у місті Супетар (Хорватія). Окрім того, емпіричну базу дисертації склали результати держбюджетних та ініціативних міжнародних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: «Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.; за репрезентативною вибіркою було опитано 3057 студентів ВНЗ України та 750 студентів ВНЗ Білорусі, за нерепрезентативною – 577 студентів ВНЗ Росії; опитування за цим дослідженням було здійснено в 2006 році); «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів; за нерепрезентативною – 628 російських та 300 білоруських студентів; опитування в межах цього дослідження проводилося на початку 2009 року); «Студентство пограниччя: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014-2015 рр.; опитано за репрезентативною вибіркою 797 студентів серед них: 508 студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 178 студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), 111 студентів Луцького національного технічного університету та 417 студентів Зеленогурського університету (Польща); в межах цього дослідження опитування було проведено в 2015 році). Науковий керівник зазначених проектів – проф. Сокур'янська Л. Г.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого теоретико-методологічного завдання – концептуалізації особливостей конструювання європейської ідентичності як дискурсивного феномену, а саме:

вперше:

- доведено, що дискурсивно-конструктивістський підхід є найбільш плідним для аналізу європейської ідентичності, оскільки дозволяє виявити особливості її конструювання як дискурсивно сформованого, контекст-залежного та множинного соціокультурного феномену, який неможливо зафіксувати як есенціальне явище, бо при наявності різних творців європейської ідентичності (політиків, вчених, ЗМІ, громадян ЄС) немає її конкретного носія (європейського демосу, етносу), а також об'єктивних критеріїв, за якими її можна було б виміряти або говорити про існування чи відсутність;
- виявлено, як у дискурсивному конструюванні європейської ідентичності «працює» механізм «іншування», зокрема розкрито, як формуються відповідні образи Європи та її ідентичність у взаємодії з традиційними «іншими»: з Туреччиною як культурним та релігійним «іншим», що протиставляється християнській Європі; з Росією як політичним «іншим», що знаходиться між Заходом і Сходом та протиставляється демократичній Європі (образ «варвара біля воріт»); зі Східною Європою як маргінальним «недоевропейським іншим» (узбіччя Європи), який протиставляється «корінній Європі»; із США як «іншим Заходом», що символізує глобалізацію та протиставляється секулярній та миролюбній Європі;

- визначено актуальні дискурсивні проекти та особливості конструювання/деконструкції сучасної європейської ідентичності в рамках цих проектів; зокрема проаналізовано проект Європи в термінах культури, в якому європейська ідентичність базується на культурній спадщині і універсальних європейських цінностях; проект публічної сфери Європи як простору відкритої комунікації, в якому європейська ідентичність формується зусиллями активних публічних проявів громадян Європи; проект європейського конституційного патріотизму, що акцентує необхідність загальноєвропейської конституції, заснованої на принципах федералізму, демократії та прав людини; проект космополітичної Європи, що руйнує протиставлення між Європою та національними державами («або одне, або інше») та пропонує нове політичне бачення Європи як наднаціонального утворення, ідентичність якої базується на глобальних орієнтирах та космополітичній логіці «як одне, так і інше»;
- стверджується, що наявність європейської ідентичності не послаблює національну чи локальну ідентичність, оскільки за сучасних умов конструювання європейської ідентичності відбувається паралельно з реконструюванням національних ідентичностей; це актуалізує розрізнення не між національною та європейською, а між ексклюзивною (єдиною, фіксованою) та інклюзивною (множинною, гнучкою) ідентичностями;

удосконалено:

- концепт європейської ідентичності як множинної, інклюзивної, наднаціональної соціальної ідентичності, яка конструюється на інших засадах, ніж національні ідентичності; доведено, що вона є, насамперед, продуктом розвитку інституцій ЄС як нової Європи (EUrope), що знаходиться в діалектичних, а не дихотомічних стосунках з образом старої Європи (Europe), який фокусується на європейській культурній спадщині;
- наукові уявлення щодо концептуального переходу від есенціалістської теорії ідентичності як даності, тотожності, унікальності, усталеності до ідентичності в категоріях нетотожності, контекстуальної залежності, множинності та мінливості доповнено положенням про певне відтворення установок есенціалізму в процесі дискурсивного конструювання європейської ідентичності, зокрема в наслідуванні ексклюзивної логіки конструювання ідентичності в опозиції до «іншого»;

отримали подальший розвиток:

- критичне переосмислення концепту європейської ідентичності з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу, що дозволило подолати проблему її реіфікації та перебільшення її значення як передумови євроінтеграції та вирішальної ланки у легітимації ЄС; доведено, що конструювання європейської ідентичності відбувається одночасно з процесами розвитку ЄС і є однією з важливих складових цих процесів;
- характеристика особливостей факторної зумовленості європейської ідентичності українського студентства, зокрема серед актуальних чинників європейської ідентифікації сучасної студентської молоді визначено політичний, академічний, медійний та повсякденний дискурси Європи, до яких вона

долучається. При цьому зумовленість європейської ідентичності студентів політичним дискурсом виявлено з огляду на їхні політико-ідеологічні преференції; академічним дискурсом – з огляду на політики ідентичності, які держава транслює, в тому числі через систему вищої освіти; медійним дискурсом – з огляду на джерела інформації, якими користуються студенти; повсякденним дискурсом – з огляду на регіон їхнього проживання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці концептуальних засад соціологічного аналізу європейської ідентичності, що може бути використано для подальших наукових студій феноменів ідентичності, а також у діяльності громадських та політичних організацій, засобів масової інформації тощо. Одержані автором результати можуть бути застосовані при викладанні таких курсів: «Історія соціології», «Сучасні соціологічні теорії», «Глобальні проблеми сучасності», «Політики ідентичності», «Соціологія політики», «Соціологія молоді», «Соціологія освіти» та ін., а також при підготовці навчальних посібників та підручників із цих курсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою роботою. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні висновки, пропозиції і рекомендації, що сформульовані в роботі, були представлені на 10 міжнародних наукових конференціях: I Конгрес Соціологічної асоціації України (Харків, 2009 р.); «The Next Europe» (Відень, березень та липень 2010 р.); «European Visions and Divisions: Social Inequalities and Social Participation» (Київ, Кічкає, Берегове, 2010-2011 pp.); «Athens Dialogues» (Афіни, 2010 р.); «Проблеми розвитку соціологічної теорії і пострадянські трансформації» (Київ, 2011 р.); «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2012 р.); «Якубинська наукова сесія» (Харків, 2012 р., 2015 р.). Дисертація обговорювалася на теоретичних семінарах кафедри соціології та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 13 наукових публікаціях, із яких 1 розділ колективної монографії, 5 статей, що опубліковані у фахових виданнях України з соціологічних наук, 2 статті у закордонних періодичних виданнях та 3 тези доповідей.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел, що складається з 305 найменувань. Загальний обсяг дисертації складає 187 сторінок. Робота містить 12 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дисертаційного дослідження, його теоретико-методологічні й емпіричні засади, розкрито наукову новизну, практичну та теоретичну значущість роботи, висвітлено апробацію одержаних результатів на конференціях та в публікаціях.

У **розділі 1 «Теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу соціальних ідентичностей»** проаналізовано поняття ідентичності та еволюцію його теоретичного осмислення, дискурсивно-конструктивістський підхід у теорії ідентичності, вплив глобалізаційних процесів на конструювання та реконструювання ідентичностей.

У підрозділі 1.1. *«Поняття ідентичність: еволюція змісту від філософії до соціальних наук»* зазначається, що категорія ідентичність традиційно пов'язується з поняттям «тотожність». У такій зв'язці ідентичність набуває свого філософського тлумачення, починаючи з античної філософії аж до філософських студій XX століття.

Підкреслюється необхідність розрізнення між індивідуальною/персональною та колективною соціальною ідентичністю. У цьому контексті розкриваються особливості психологічних та соціологічних підходів до аналізу ідентичності. Наголошується, що, на противагу психологічним теоріям, в соціології, починаючи з першої третини XX століття, концепт ідентичності розглядається як результат складних відносин індивідуального і соціального та описується в термінах колективної соціальної ідентичності.

Зазначається, що концепт ідентичності протягом тривалого часу визначав її як реальну властивість індивіда або групи, вказуючи на повну відповідність між їхніми об'єктивними ознаками та ідентичністю. Ця есенціалістська модель, що стала домінуючою, акцентувала такі риси ідентичності, як тотожність, єдність, унікальність, безперервність та усталеність індивідуальних/групових характеристик.

У підрозділі простежується поступовий відхід від класичної есенціалістської концептуалізації ідентичності, що визначив сутність подальшого теоретичного переосмислення цього поняття. В якості важливих складових цього процесу визначаються лінгвістичний і дискурсивний поворот у науці, які призвели до оформлення дискурсивно-конструктивістської інтерпретації соціальної ідентичності. Конкретизується внесок у цей поворот символічного інтеракціонізму, в межах якого ідентичність розглядалась як результат конструювання та сприйняття реальності, що народжується у соціальних інтеракціях.

У підрозділі 1.2. *«Сучасний дискурсивно-конструктивістський підхід до аналізу ідентичності: концептуальні напрацювання та категоріальний апарат»*, продовжуючи аналіз дискурсивного повороту в більш широкому контексті, автор підкреслює поширення ідей конструктивізму як міждисциплінарної течії. Особливий акцент робиться на концепціях соціального конструктивізму та конструкціонізму, які сформувались як критичне переосмислення есенціалістських теорій, де соціальні феномени визначались через їхні внутрішні стабільні у часі

властивості, незалежні від свідомих дій людини. На противагу есенціалізму, зазначені теоретичні підходи акцентують увагу на тих механізмах, якими групи та окремі індивіди конструюють власну соціальну реальність.

Досліджується подальший розвиток наукового бачення ідентичностей у сучасних дискурс-студіях. Зокрема, акцентується ідея Е. Лакло та Ш. Муффа про те, що ми живемо у світі множинних дискурс-сконструйованих ідентичностей, які пронизані владними стосунками. Всупереч есенціалістському марксизму, вони стверджували, що дискурси не можна пояснити з зовнішньої позиції та в термінах позадискурсивних об'єктивних економічних реалій.

Іншим джерелом інновацій у концептуалізації ідентичностей автор визначає критичний дискурс-аналіз (КДА), зокрема роботи Р. Водак, Т. ван Дейка та Н. Феркло. Аналізуючи роботи Р. Водак як представника дискурсивно-історичного напрямку КДА, автор зосереджується на ролі таких понять, як критичність, мова, множинність інтерпретацій та проблемно орієнтований підхід. Дослідження Р. Водак також розглядаються як підтвердження ефективності практичного застосування нової методології. В якості прикладу наводиться її робота «Дискурсивне конструювання національної ідентичності», в якій, замість есенціалістського тлумачення, ця ідентичність розглядається як дискурсивно сконструйована, контекст-залежна, крихка і часто амбівалентна. Особливий акцент автор робить на визначених Р. Водак дискурсивних стратегіях національної ідентичності: стратегії її конструювання; збереження в якості *status quo*; трансформації та деконструкції.

Наголошується, що в рамках теорій дискурсивно-конструктивістського напрямку відбулося зрушення у теоретичному переосмисленні есенціалістської ідентичності як фіксованої даності, самості та тотожності на користь ідентичності як дискурсивного конструкту та її бачення в термінах мінливості, множинності, гібридності та контекстуальної залежності.

У підрозділі 1.3. «Глобалізаційні зрушення та ідентичність: теоретичні рефлексії» досліджується зв'язок концепту національної ідентичності з поняттями «нація» та «державна». Підкреслюється, що дослідницький інтерес до цих питань актуалізувався на межі ХІХ – ХХ століть. Як наслідок, теоретизування національної ідентичності відбувалося в межах двох течій – конструктивістського модернізму (Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Хобсбаум) та есенціалістського культурного етносимволізму (Е. Сміт). Доводиться, що крім визнання національної ідентичності як виразу тотожності, дві зазначені течії сходяться у визнанні виключення «іншого» як способу визначення нації, коли механізм «іншування» вважається головним інструментом концептуалізації національної ідентичності.

Фокусуєчись на виявленні особливостей конструювання над/постнаціональної європейської ідентичності, автор доводить плідність використання в межах їхнього аналізу дискурсивно-конструктивістської методології. Зазначається, що соціологічні тлумачення ідентичності на початку ХХІ століття зазнають значних трансформацій під впливом постмодерністських концепцій та теоретиків, які їх переосмислюють, наприклад З. Баумана та У. Бека.

Так, в теорії ідентичності З. Баумана вона розглядається в межах дослідження процесу глобалізації/індивідуалізації та в термінах множинності і гібридності соціальних ідентичностей. Їхню незавершеність З. Бауман вважає наслідком нездатності людини впоратись із «прокляттям конструювання ідентичності», коли в умовах «текучого модерну» вона теж стає «текучою». Бауманівська оцінка невлаштованості як типового стану сучасної людини повністю руйнує есенціалістську віру в ідентичність як влаштованість у соціальні, національні структури та ідентифікацію зі спільнотою за фактом народження. При цьому ті, хто перебуває в процесі ре/конструювання плюралістичних та гібридних ідентичностей, розглядаються ним як успішні претенденти на топові позиції в соціокультурній ієрархії, тоді як раніше впливові представники заданої та незмінної ідентичності інтегрованих спільнот скочуються на її нижчі щаблі. Це відкриває можливість запобігти головної загрози для концепту, яку З. Бауман, користуючись термінологією У. Бека, називає перетворенням ідентичності на черговий «зомбі-концепт» аналогічно тому, як це раніше сталося з «нацією-державою».

В аналізі теоретичного внеску У. Бека акцентується увага на еволюції його ключових концептів — від «суспільства ризику», «рефлексивного модерну» та «індивідуалізації» до «космополітизації» і «космополітичних уявних спільнот глобальних ризиків». Беківський наголос на існуванні космополітичного імперативу як умови виживання руйнує старий поділ у теорії ідентичності на привілейованих «своїх» та дискримінованих «інших». Інша інновація Бека в межах його проекту створення соціології космополітизації полягає в тому, що космополітизація не виключає нації, вона включає їх, і тому замість обмеженого принципу «або одне, або інше» «працює» принцип «як одне, так і інше». Під її впливом переформатується і все національне, що потребує переходу від обмеженого методологічного націоналізму як символу нації-держави до методологічного космополітизму. На буденному рівні, відповідно, банальний націоналізм потрібно замінити банальним космополітизмом. Особливий акцент робиться автором на застереженні Бека, що невиконання цього завдання і недостатнє усвідомлення реально існуючої космополітизації може призвести до ренаціоналізації, коли замість народження уявних космополітичних спільнот посилюються національні спільноти з відповідними негативними наслідками.

У розділі 2 «Проекти дискурсивного конструювання нової європейської ідентичності» розкрито особливості дискурсивного конструювання європейської ідентичності завдяки аналізу проектів Європи, представлених в історичному, політико-інституціональному і академічному дискурсах, та образів європейського/неєвропейського, які конструюються завдяки механізмам «іншування».

У підрозділі 2.1 «У пошуках європейської ідентичності: від Європи як ідеї до Європи як інституціонального проекту ЄС» наголошується, що нова об'єднана Європа виходить за межі національного утворення, проте є повноцінною платформою для вивчення соціальних процесів, які відбуваються на наднаціональному рівні, знаходячись при цьому в тісному взаємозв'язку з

процесами національного рівня. Підкреслюється, що використання дискурсивно-конструктивістського підходу відкриває евристичні можливості для адекватного концептуального осмислення Європи в термінах її ідентичності. Здійснюється аналіз Європи: як ідеї, ідеалу і міфу; як географічного поняття; як інституційного утворення у формі Європейського Союзу. Зазначається, що складність і невизначеність змісту поняття «Європа» посилює невизначеність концепту європейської ідентичності.

Акцентується увага на тому, що серед різних візій, які насичували дискурс Європи від початку модерної епохи, найбільш визначальними є запобігання війнам та досягнення миру в Європі; встановлення демократичної влади в усіх європейських країнах; збереження культурного багатства та різноманіття Європи; створення європейської конфедерації, або ліги націй. Підкреслюється, що від самої появи концепт Європи став полем, на якому різні дискурси змагалися за право визначати його зміст, приписувати йому певні критерії, цінності, тобто визначати параметри ідентифікації «європейського» на противагу «неєвропейському».

Автор наголошує, що географічний концепт Європи не відігравав визначної ролі у формуванні дискурсу Європи, а підпорядковувався культурному та політичному визначенням концепту у той чи інший період історії. При цьому більшість існуючих підходів розглядають ідею Європи як міф або ідеологію, що нав'язується «згори» та в різний спосіб і в різні часи розробляється елітою. Тому, чим більшим є розрив між теоретичною бажаністю та практичним втіленням завдань цього конструювання, тим активнішими є апеляції до його ідейної, ідеальної та навіть міфічної складової.

Визначаючи особливості концептуалізації сучасної європейської ідентичності, автор виокремлює низку засадничих положень. У цьому контексті наголошується, що, попри поширеність спрощеної моделі Європа = ЄС, методологічно важливим є їхнє розрізнення, яке, однак, не є жорсткою дихотомією «Europe vs EUrope». Доводиться, що Європа як спільний культурний простір або цивілізація відрізняється від Європи як інституціонального проекту ЄС, і саме останній має відношення до сучасного концепту європейської ідентичності.

Зазначається тенденція до реіфікації європейської ідентичності шляхом перебільшення її ролі як відсутньої ланки євроінтеграції та підкреслюється помилковість використання ідеї європейської ідентичності в якості ліків проти дефіциту легітимності ЄС. Лише відмовившись від перебільшення її значення і визнавши теоретичні межі концепту, можна уникнути теоретичної пастки, коли, нібито, без європейської ідентичності не може відбуватися розвиток ЄС, а без євроінтеграції неможливе формування європейської ідентичності. За висновком автора, головною тезою дискурсивно-конструктивістського підходу є те, що справжня «сильна» європейська ідентичність – це не штучний конструкт для формування чогось, подібного до *Nomio Europaeicus*. Насправді сильний смисл європейської ідентичності народжується у дискурсах, в яких беруть участь різні спільноти, обговорюючи загальноєвропейські проблеми.

Проаналізована інституціональна еволюція ЄС як приклад успіху процесів євроінтеграції. Разом з тим відстежено поступове назрівання інституціональної кризи та кризи легітимності ЄС як дефіциту демократії. Підкреслено, що одна з причин такої ситуації полягає у тому, що Євросоюз був створений як елітарний та технократичний проект для досягнення економічної ефективності. Сьогодні цілком очевидна обмеженість економічних чинників, і їхнє доповнення новим фіскальним союзом не змінює стару логіку змін зверху та не зменшує прірву між бюрократією ЄС і простими європейцями. В якості свідoctва цих протиріч вказано на активізацію у політичному дискурсі ідеї «корінної» Європи, федеративної Європи та Європи різних швидкостей розвитку. Крім того, наголошується, що до глибокої фінансово-економічної кризи ЄС останнім часом додалися нові загрози самому його існуванню. Серед зовнішніх чинників називається політика Росії, яка на європейському континенті спровокувала українську та загострила сирійську кризу, чим викликала навалу мігрантів у Європу. До внутрішніх чинників відноситься вихід з ЄС Великобританії, що значно послабило позиції усіх сторін та посилило євроскептицизм різних відтінків.

Автор підкреслює, що в офіційний політичний дискурс поняття «європейська ідентичність» було введено у «Декларації європейської ідентичності» (1973 р.), створивши тим самим різновид «офіційної» ідентичності, що має легітимізувати ЄС.

У підрозділі 2.2. *«Конструювання європейської ідентичності у протиставленні неєвропейському «іншому»* аналізується залежність процесу конструювання європейської ідентифікації від образу контрреферента. Зазначається, що проблема внутрішнього «іншого» стосується дихотомії європейської (наднаціональної) ідентичності та національних ідентичностей. У науковому дискурсі й досі поширене їхнє протиставлення, яке оцінюється як помилкове. Всупереч йому, автор доводить, що в дійсності вододіл проходить не між національною та європейською ідентичністю, а між ексклюзивною (єдиною, фіксованою, есенціалістською) та інклюзивною (множинною, мінливою, космополітичною) ідентичністю.

В якості зовнішнього неєвропейського «іншого», що впливає на формування образу Європи та її ідентичність, аналізуються Туреччина, Росія, Східна Європа та США. Стверджується, що визнання ісламської Туреччини в якості неєвропейського «іншого» будується на її культурній та релігійній відмінності. Відмінність Росії як неєвропейського «іншого» стосується політичної сфери, чому сприяла її постійна невизначеність між Заходом і Сходом. Не випадково домінуючу тему в європейському баченні Росії задавала ідея «варварів біля воріт», і ця дещо забута європейцями риторика зараз відроджується через сьогодишню політику Кремля.

Констатується, що в епоху Просвітництва сформувався ще один образ східного «іншого», пов'язаний зі Східною та Центральною Європою. Однак він не розглядався аж таким радикально «іншим», як це було у випадку з неєвропейськими варварами. Зазначається, що у 1980-х роках в європейському політичному й інтелектуальному дискурсі сформувалися принаймні три різних значення

Центральної Європи: ексклюзивістське, експансіоністське/цивілізаційне та емансипаторське.

Автор вказує на проблему, яка полягає у тому, що у центрально-східному регіоні Східна Європа починається на східному кордоні кожної країни, а її громадяни через ієрархію іншування відмежовуються від своїх східних сусідів, аби довести свою більшу європейськість. Тому ексклюзивістське розуміння Центральної Європи розглядається як приклад дискурсивного культурно-цивілізаційного конструкту, який формує ідею її особливої ідентичності, аби нівелювати різницю між Центральною та Західною Європою.

Експансіоністське/цивілізаційне бачення Центральної Європи аналізується автором в асоціації з відродженою ідеєю *Mittleuropa* як домену німецької економічної та культурної гегемонії і водночас як санітарного кордону від нового вторгнення варварів. Перші два підходи розцінюються автором як такі, що лише консервують есенціалістські стереотипи унітарної Європи та Європи як фортеці. Як не парадоксально, вони простежуються навіть у сучасній стратегії розширення ЄС. Вказана стратегія, всупереч офіційним заявам, і досі базується на принципі виключення і тому зберігає поділ на цивілізований Захід та «інший» Схід, який потребує цивілізування та модернізації. Нарешті, в якості плідної альтернативи попереднім двом стратегіям презентується третій, емансипаторський підхід як культурний та інклюзивний концепт Центральної Європи. Його відрізняє наголос на цивілізаційній самоцінності Центральної Європи, що спирається на культурне розмаїття та толерування різних цінностей.

Зазначається, що епоха Просвітництва разом із винаходом специфічного «іншого» в образі Східної Європи породила ще одне конститууюче «інше» Європи - Америку. Протиставлення Європи «іншій» Америці поділило Захід та західну цивілізацію на дві нерівноцінні частини та водночас стало різновидом відступу у «фортецю Європи». Важливим чинником актуалізації цього статусу США стала глобалізація, яка в європейському дискурсі часто ототожнюється з американським економічним домінуванням. Автор підкреслює, що образ «іншої» Америки особливо посилили Ю. Габермас та Ж. Дерріда, коли через іракську війну дистанціювали мирну Європу від войовничих США. Однак такий підхід характеризується як спрощений, а в концептуальному сенсі він означає, що на місце означених раніше «інших» тепер ставиться уявна Америка.

Наголошується, що вказані протиріччя іншування останнім часом підживлюють критичне ставлення до європейської ідентичності. Так, Б. Страс, наголошуючи на дискурсивній природі цього концепту, робить висновок про його історичну обмеженість інтеграційним періодом розвитку ЄС з 1970-х до 1990-х років. У подальшому його цінність заперечується через надмірну ідеологічну навантаженість. Особливі нарікання стосуються того, що конструювання європейської ідентичності, попри декларовану антиесенціалістську спрямованість, здійснюється за есенціалістською моделлю шляхом протиставлення неєвропейському «іншому». Також відзначається особлива популярність у науковому середовищі критики Р. Брубейкера, який називає концепт європейської

ідентичності позбавленим сенсу та закликає піти далі кліше конструктивізму. За його оцінкою, ідентичність у сильному сенсі (есенціалістська) означає занадто багато, а в слабкому сенсі (конструктивістська) – занадто мало або зовсім нічого через її невизначеність, не кажучи вже про тих, хто користується цим поняттям заради моди. Але головний пункт його критики – есенціалістський фокус концепту ідентичності на тотожності, якого неможливо позбутися навіть у дискурсивно-конструктивістському підході. Р. Брубейкер пропонує замінити «ідентичність» на поняття «ідентифікації», що орієнтоване не на умови, а на процес і несе в собі значне емоційне навантаження. Як висновок, автор наголошує, що в дійсності мова йде про певні теоретичні викривлення в аргументації відмови від поняття, коли криза есенціалістського типу європейської ідентичності виглядає або видається за кризу концепту взагалі.

У підрозділі 2.3. *«Проекти нової Європи в академічному дискурсі»* аналізуються різні проекти конструювання європейської ідентичності в науковому дискурсі. Наголошується, що академічний дискурс європейської ідентичності акцентує увагу на її селективній та стратегічній природі. Підкреслюється, що бачення європейської ідентичності як наявного феномену актуалізує європейську ідентичність як культурний дискурс. Його прихильники говорять про наявність глибинного історичного та культурного коріння європейської ідентичності. При цьому вони спираються на такі базові поняття, як «європейська культура» з акцентом на високій культурі, «європейські цінності» та «європейська спадщина» з наголосом на її безперервності. Зазначається, що головна проблема у цьому випадку полягає в тому, що ці поняття та культурний дискурс європейської ідентичності демонструють есенціалістську природу цього проекту ідентичності, тобто визнання того, що ідентичність європейської спільноти є даною, незмінною та унікальною. Критики такого проекту європейської ідентичності характеризують його як «культурний есенціалізм» та формують контрдискурс, говорячи про необхідність перегляду традиційного образу єдиної європейської цивілізації з її історичною спадщиною спільної культури та ідентичності. В якості показового прикладу постає запропонований Ю. Габермасом та Ж. Деррідою перелік цінностей «корінної» Європи: приватизація віри; баланс між політикою і ринком; усвідомлення громадянами парадоксів прогресу; боротьба за більшу соціальну справедливість; чутливість до травм, завданих цілісності особистості та її тіла; відмова від права сильного в міжнародній політиці; політика, заснована на моралі.

Інший проект конструювання європейської ідентичності в академічному дискурсі базується на ідеї конституційного патріотизму, запропонованій німецьким соціологом Ю. Габермасом. Використовуючи це поняття для відстоювання розвинутої демократії, він виходить із того, що конституційний патріотизм легітимізує наявність не етносу, як народу в етнокультурному сенсі, а демосу, як спільноти з єдиною політичною культурою. Втілення демократичних цінностей шляхом відповідних інституційних заходів та їхнє легальне закріплення через конституцію має сформувати центр тяжіння, навколо якого гуртуються громадяни. Ю. Габермас переконаний, що Європа може і повинна скористатися конституційним

патріотизмом для створення постнаціональної спільноти, що орієнтується, скоріше, на раціональність громадян, задіяних у демократичних практиках і дискурсах, а не на їхню культурну єдність.

Ще один академічний проект європейської ідентичності, що аналізується у підрозділі, побудований не на культурній єдності, а на глобальних постнаціональних орієнтирах у вигляді концептуальних схем космополітизму. На одному його полюсі знаходиться У. Бек з його майже маніфестом про необхідність переходу до методологічного і банального космополітизму, вірою в реальність нової Європи як космополітичної імперії та пропозиціями щодо її зміцнення. Інше бачення космополітизму стосовно Європи та її ідентичності пропонує Дж. Деланті. Його проект космополітизму та ідентичності пов'язується з соціальними теоретиками, а не з європейськими бюрократами, які розглядають європейських громадян за національною належністю, а не як космополітичних європейців.

Те, що і серед простих європейців досі домінує не космополітичне, а ексклюзивістське бачення з його виключенням «іншого», засвідчують соціологи, які, наприклад Ф. Піхлер, відходять від беківського нормативно-теоретичного тлумачення європейської ідентичності до емпіричного дослідження наявності в Європі космополітизму та космополітичної ідентичності як його першої ознаки. У підрозділі підкреслюється, що в межах дискурсивного проекту космополітичної Європи поступово формується контрдискурс космополітизму. Його прибічники не тільки наголошують на слабких місцях цього концепту, а й заперечують його цінність, зазначаючи, що космополітизм є лише прикриттям політики домінування більш сильних націй, що порушують національні інтереси більш слабких держав.

У підсумку наголошується, що вказана суперечливість в оцінках підтверджує, що європейська ідентичність належить до тих концептів, які завжди будуть полем змагання різних дискурсивних проектів за домінування. У цьому автор вбачає сутність концептуалізації європейської ідентичності як дискурсивного феномену, що є текучим, плюральним та контекстно залежним. Якщо з точки зору есенціалізму цей плюралізм є проблемою, яка заважає запровадженню уніфікованої європейської ідентичності, то з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу цей плюралізм, навпаки, видається перевагою і потенційним ресурсом для подолання кризових явищ, з якими стикається сучасна Європа.

У розділі 3 «Європейська ідентичність в емпіричному вимірі» представлено результати емпіричних соціологічних досліджень, що ілюструють авторські ідеї щодо дискурсивного конструювання європейської ідентичності.

У підрозділі 3.1. *«Використання дискурсивно-конструктивістського підходу в емпіричних дослідженнях європейської ідентичності»* представлені результати вивчення досвіду існуючих досліджень європейської ідентичності, здійснених із застосуванням методів дискурс-аналізу та дискурсивно-конструктивістської методології. Виокремлюються та аналізуються п'ять особливостей соціологічних досліджень європейської ідентичності, що спираються на дискурсивно-конструктивістську методологію, а саме: междисциплінарна та порівняльна перспектива цих досліджень; поєднання кількісних та якісних методів дослідження;

дослідження репрезентацій, образів і значень; використання схем класичного лінгвістичного аналізу; використання візуальних методів.

У підрозділі 3.2. *«Формування європейської ідентичності українського студентства: соціокультурні підстави та чинники»* представлено емпіричні дані стосовно актуального стану європейської ідентичності в українському суспільстві та особливостей формування європейської ідентичності серед студентської молоді України.

Зокрема, були проаналізовані дані емпіричних досліджень громадської думки, здійснюваних Інститутом соціології НАН України протягом останніх п'ятнадцяти років, що стосуються поширеності та тенденцій ідентифікації з Європою українського населення. Також представлені результати авторського якісного дослідження (заснованого на методі фокусованих групових інтерв'ю) та порівняльного аналізу даних кількісних досліджень, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за участі автора у 2005-2007 рр., 2008-2009 рр. та 2014-2015 рр.

Результати аналізу емпіричної інформації, отриманої фахівцями кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна та інших дослідницьких центрів України, засвідчують помітне зростання європейської ідентичності студентської молоді. Серед актуальних чинників цього процесу автор визначає політичний, академічний, медійний та повсякденний дискурси Європи. При цьому зумовленість європейської ідентичності студентів політичним дискурсом виявляється з огляду на їхні політико-ідеологічні преференції; академічним дискурсом – з огляду на політики ідентичності, які держава транслює, в тому числі через систему вищої освіти; медійним дискурсом – з огляду на джерела інформації, якими користуються студенти; повсякденним дискурсом – з огляду на регіон їхнього проживання.

ВИСНОВКИ

За результатами авторського дослідження особливостей конструювання європейської ідентичності було сформульовано такі висновки.

Аналіз змісту поняття «ідентичність» та еволюції його теоретичного осмислення продемонстрував як ускладнення змістовного наповнення цього концепту, так і поступову заміну есенціалістського типу ідентичності (об'єктивованої, реіфікованої ідентичності як набору визначених незмінних характеристик) на її дискурсивно-конструктивістську модель (ідентичність у категоріях плинності, множинності, гібридності та контекстуальної залежності).

Спроби концептуалізації європейської ідентичності за зразком концепцій націєтворення або державотворення є методологічно хибними і свідчать про актуальність та складність пошуку адекватного теоретичного інструментарію.

Сучасний концепт європейської ідентичності є продуктом розвитку нового наднаціонального об'єднання - Європейського Союзу. Цей проект нової Європи (EUrope) знаходиться в діалектичному, а не дихотомічному зв'язку з образом старої

Європи (Europe). Проте сучасна європейська ідентичність усе далі відходить від образу Європи у її широкому соціокультурному значенні.

Європейську ідентичність неможливо зафіксувати як есенціальну ідентичність, оскільки Європа не має єдиного демосу, етносу, мови чи релігії, тобто не існує переліку об'єктивних критеріїв, за якими її можна було б виміряти або говорити про її існування чи відсутність. Невизначеність сутності європейської ідентичності пов'язана з гетерогенністю існуючих образів Європи та несумісністю поглядів тих, хто безпосередньо включений у процес конструювання європейської ідентичності (політики, вчені, ЗМІ, громадські організації).

Більші можливості для осмислення європейської ідентичності демонструє дискурсивно-конструктивістський підхід. Європейська ідентичність розглядається автором як дискурсивний феномен, оскільки її зміст конструюється у форматі різних дискурсивних проєктів та може змінюватися в результаті боротьби різних дискурсивних стратегій. Різні дискурсивні проєкти пропонують відмінні образи Європи, які залежать від того, яка ідея Європи та образи «інших» беруться за основу (наприклад, сьогодні Східна Європа реідентифікується як нова Європа, а до нової Східної Європи відносять і Україну).

Критичне переосмислення концепту європейської ідентичності з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу дозволяє подолати низку теоретичних проблем. Серед них реіфікація концепту, перебільшення ролі європейської ідентичності як передумови євроінтеграції, легітимації політики ЄС та подолання дефіциту демократії. Наразі конструювання європейської ідентичності відбувається одночасно з процесами розвитку ЄС і є лише однією з важливих складових цих процесів. Іншою проблемою є протиставлення національної та європейської ідентичності як несумісних, а також прийняття моделі «матрьошки» або автоматичної ідентифікації (від локального через національне до європейського), коли національна ідентичність «вкладається» в європейську, а національне розмаїття безпечно каналізується в європейську єдність. Така редукціоністська модель з її дихотоміями «національна ідентичність vs європейська ідентичність», «культурна єдність vs культурне розмаїття» є концептуально хибною та суперечить висновкам емпіричних досліджень, які доводять схильність громадян з високим рівнем європейської ідентичності до множинної ідентифікації. Тобто наявність європейської ідентифікації не означає послаблення національної чи локальної ідентифікацій особистості. Як доводиться в дисертації, вододіл проходить не між національною та європейською ідентичностями, а між ексклюзивною (єдиною, фіксованою) та інклюзивною (множинною, гнучкою) ідентичністю. Процеси конструювання європейської ідентичності відбуваються паралельно з процесами реконструювання національних ідентичностей.

Здійснений у дисертації аналіз дискурсивних проєктів та стратегій конструювання європейської ідентичності зафіксував ряд концептуальних проблем у межах існуючих теоретичних підходів, що потребують критичного, перш за все соціологічного, переосмислення. Дискурсивно-конструктивістський підхід стверджує, що, на відміну від ексклюзивної національної ідентичності, європейська

ідентичність має будуватися за принципами інклюзивної ідентичності, тобто такої, що конструюється не на опозиції «іншому». Однак на практиці ми спостерігаємо протилежне, коли унітарний образ «Європи-фортеці», що протиставляється ворожому «іншому», широко задіяний у процесі розширення ЄС. На цій підставі критики конструктивістської концептуальної моделі європейської ідентичності заперечують цінність цього концепту як ілюзорного, занадто ідеологізованого та не позбавленого есенціалістського забарвлення.

Така критика заслуговує на увагу тим, що виявляє слабкі місця концепції європейської ідентичності та її практичної аплікації. Наш аналіз зафіксував суттєве протиріччя, коли, виходячи, начебто, з дискурсивно-конструктивістських позицій, політичні та академічні дискурс-проекти все одно орієнтуються на відтворення протилежних за змістом есенціалістських рис європейської ідентичності. Заклики критиків піти далі конструктивізму та зосередитись на понятті «ідентифікація» чи на емоційних чинниках на кшталт формування «відчуття єдності», на думку автора, не вирішують виявлених концептуальних проблем. Сутність авторської концептуалізації європейської ідентичності як дискурсивного феномену полягає у її визначенні в якості плюрального та контекстно залежного феномену. Якщо з точки зору есенціалізму цей плюралізм є проблемою, що заважає запровадженню єдиної визначальної європейської ідентичності, то з позицій дискурсивно-конструктивістського підходу цей плюралізм є перевагою і потенційним ресурсом для подолання кризових явищ, з якими стикається сучасна Європа.

Ключова теза запропонованої автором дискурсивно-конструктивістської концептуалізації полягає в тому, що «сильна» європейська ідентичність – це не штучний конструкт для формування уніфікованого *Nomine Europaeicus*. Насправді «сильний» смисл європейської ідентичності народжується у дискурсах різних спільнот щодо загальноєвропейських проблем, і це, скоріше, процес, ніж певний фіксований стан.

Дослідження рівня сформованості європейської ідентичності українського населення доводить, що на сучасному етапі суспільного розвитку європейська ідентичність лишається для українців переважно неактуалізованою. За результатами моніторингу соціальних змін, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, сьогодні менше 2% українців говорять про свою європейську ідентифікацію. Здійснений автором аналіз європейської ідентифікації українського студентства дозволяє дійти висновку, що, порівняно з іншими групами населення країни, студенти відрізняються більш високим рівнем європейської ідентичності (близько 36% опитаних повною мірою або скоріше відчують себе європейцями). При цьому найвагомими чинниками європейської ідентифікації студентської молоді є політичний, академічний, медійний та повсякденний дискурси Європи, до яких вона долучається. Зв'язок з політичним дискурсом виявлено з огляду на політико-ідеологічні преференції студентів; з академічним дискурсом – з огляду на політики ідентичності, які держава транслює, в тому числі через систему вищої освіти; з медійним дискурсом – з огляду на джерела інформації, якими користуються студенти; з повсякденним – з огляду на регіон їхнього проживання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Пасісниченко А. В. Соціокультурні підстави формування європейської ідентичності українського студентства / А. Пасісниченко // Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 137-158.
2. Пасісниченко А. В. Фактори формування у студентів України європейської ідентичності / Н. Коритнікова, А. Пасісниченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – Випуск 15. – С. 646-653. *(Здобувачу Пасісниченко А. В. належить аналіз особливостей конструювання європейської наднаціональної ідентичності у порівнянні з конструюванням національної ідентичності).*
3. Пасісниченко А. В. Формування європейської публічної сфери: проблеми дискурсу / А. Пасісниченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Випуск 16. – С. 421-426.
4. Пасісниченко А. В. Формування європейської ідентичності: між культурним есенціалізмом та соціальним конструктивізмом / А. Пасісниченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – Випуск 29. – С. 38-44.
5. Пасісниченко А. В. Особливості концептуалізації європейської ідентичності в контексті взаємовідносин «старої» та «нової» Європи / А. Пасісниченко // Український соціум. – 2014. – № 2 (49). – С. 18-25.
6. Пасісниченко А. В. Європейська ідентичність в академічному дискурсі: дискурсивне конструювання космополітичного образу Європи / А. Пасісниченко // Український соціологічний журнал. – 2015. – № 1-2. – С. 56-60.
7. Pasisnychenko A. Contested Discourses of Europe: European Identity Formation / A. Pasisnychenko // Queries. – Brussels : FEPS – 2010. – № 01. – P. 105-112.
8. Пасисниченко А. В. Конструктивистская концептуализация социальных идентичностей: теоретический вклад Зигмунта Баумана / А. Пасисниченко // Философия и социальные науки. – 2014. – № 3. – С. 53-58.
9. Pasisnychenko A. In search of the European identity: a return to ancient Greek tradition [Електронний ресурс] / A. Pasisnychenko // The Athens Dialogues: An International Conference on Culture and Civilization : збірник наукових робіт. – Athens : Onassis Foundation, 2011. – P. 67-71. – Режим доступу: <http://athensdialogues.chs.harvard.edu/cgi-bin/WebObjects/athensdialogues.woa/wa/dist?dis=94>.
10. Pasisnychenko A. The European Citizens' Initiative: Risk or Potential? [Електронний ресурс] / Laura Caroli, Isabelle Hertner, Ana Isabel Martins, Anton Pasisnychenko, Hans-Jörg Schmedes and Mélanie Vogel // FEPS Young Academics Network. – 2011. – 28 p. – Режим доступу: <http://www.feps-europe.eu/fileadmin/downloads/nextleft/>

youngacademics/2011_FEPS_YAN_WG2_ECI.pdf. (Здобувачу Пасісниченко А. В. належить аналіз особливостей реалізації проекту європейської публічної сфери Ю. Габермаса в рамках законодавчої ініціативи Європейської комісії під назвою «Європейська громадянська ініціатива»).

11. Пасісниченко А. В. Об'єднана Європа та проекти конструювання європейської ідентичності / А. Пасісниченко // Молодь в умовах нової соціальної перспективи : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 25-26 березня 2009 р. Частина 2. / Відп. ред. О. М. Дикова-Фаворська. – Житомир, 2009. – С. 36-38.
12. Пасісниченко А. В. Дослідження моделей ідентифікації студентської молоді з Європою / А. Пасісниченко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : тези доповідей учасників I Конгресу соціологічної асоціації України. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 343.
13. Пасісниченко А. В. В пошуках теорії ідентичності: від есенціалізму до дискурсивного конструктивізму і далі / А. Пасісниченко // Соціологія у (пост)сучасності : Збірник тез доповідей X Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 143-145.

АНОТАЦІЯ

Пасісниченко А. В. Європейська ідентичність як дискурсивний феномен: особливості конструювання. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна МОН України, Харків, 2016.

У дисертації здійснена концептуалізація особливостей конструювання європейської ідентичності як дискурсивного феномену. Зазначено, що в теорії ідентичності відбувається концептуальний перехід від есенціалізму в поясненні ідентичності як набору незмінних характеристик до дискурсивно-конструктивістської концептуалізації цього феномену. Нова концептуальна модель застосована для дослідження європейської ідентичності нової Європи (EUrope), що тісно пов'язана зі старою Європою (Eurоpe). Описано механізм «іншування» в процесі конструювання європейської ідентичності на прикладі таких контрреферентних «інших», як Туреччина, Росія, Східна Європа та США. Вказано на суперечність ідеї інклюзивної європейської ідентичності реаліям її конструювання в контексті розширення Євросоюзу. Визначено ключові дискурсивні проекти в сучасному академічному дискурсі, які представляють різні стратегії конструювання європейської ідентичності, зокрема проекти, що спираються на концепти європейської культурної спадщини, публічної сфери, конституційного патріотизму і космополітизму. Зазначено, що особливості дискурсивно-конструктивістської концептуалізації європейської ідентичності полягають у тому, що вона розглядається як безперервний процес конструювання у дискурсах різних типів та стратегічної спрямованості (конструювання, збереження, реформування та

деконструкції). Наведено результати емпіричних досліджень серед українських студентів, які засвідчили зростання рівня їхньої європейської ідентифікації та її зумовленість політичним, академічним, медійним та повсякденним дискурсами Європи.

Ключові слова: європейська ідентичність, ідея Європи, дискурс, дискурсивно-конструктивістський підхід, дискурсивні проекти, стратегії конструювання, «іншування», європейські цінності, європейська культура, публічна сфера, космополітизм, конституційний патріотизм, студентство.

АННОТАЦИЯ

Пасисниченко А. В. Европейская идентичность как дискурсивный феномен: особенности конструирования. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.01 – теория и история социологии. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина МОН Украины, Харьков, 2016.

В диссертации осуществлена концептуализация особенностей конструирования европейской идентичности как дискурсивного феномена. Проанализирована эволюция понятия «идентичность», в частности смена эссенциалистского типа объективированной идентичности ее дискурсивно-конструктивистской моделью, которая используется сегодня для исследования европейской идентичности новой Европы (EUrope), находящийся в тесной связи со старой Европой (Europe). Проанализировано, как в дискурсивном конструировании европейской идентичности «работает» механизм противопоставления «другому»; раскрыто, как формируются соответствующие образы Европы и ее идентичность во взаимодействии с такими традиционными «другими», как Турция, которая противопоставляется христианской Европе как культурный и религиозный «другой»; Россия, которая из-за состояния неопределенности между Западом и Востоком противопоставляется демократической Европе (образ «варвара у ворот») как политический «другой»; Восточная Европа, которая противопоставляется «коренной Европе» как маргинальный «неевропейский другой» (образ обочины Европы); и США, символизирующие глобализацию и противопоставляемые секулярной и миролюбивой Европе как «другой Запад».

Выявлена противоречивость современного процесса конструирования европейской идентичности, которая заключается в том, что инклюзивная европейская идентичность в условиях расширения ЕС опирается на унитарный образ «Европы-крепости» и противопоставляется унитарному враждебному «другому». Это противоречие актуализирует проблему воспроизводства установок эссенциализма в процессе дискурсивного конструирования европейской идентичности.

Рассмотрены редукционистские модели идентичности с их дихотомиями «национальная идентичность vs европейская идентичность», «культурное единство

vs культурное разнообразие». Подчеркнуто, что они не только концептуально несостоятельны, но и противоречат выводам эмпирических исследований, которые свидетельствуют о склонности европейцев к множественной идентификации. Доказано, что европейская идентичность не ослабляет национальную идентичность, что водораздел проходит не между ними, а между эксклюзивной (единой, фиксированной) и инклюзивной (множественной, гибкой) идентичностью.

Определены ключевые дискурсивные проекты и особенности конструирования/деконструкции современной европейской идентичности в рамках этих проектов. А именно: проект Европы в терминах культуры, в котором европейская идентичность базируется на культурном наследии и универсальных европейских ценностях; проект публичной сферы Европы как пространства открытой коммуникации, в рамках которого европейская идентичность формируется усилиями активных граждан Европы; проект европейского конституционного патриотизма, в котором подчеркивается необходимость общеевропейской конституции, основанной на принципах федерализма, демократии и признании прав человека, опираясь на которую возможно формирование над/постнациональной европейской идентичности; проект космополитической Европы, который разрушает противопоставление между Европой и национальными государствами (принцип «или одно, или другое») и предлагает новое политическое видение Европы как наднационального образования, идентичность которой основывается на глобальных ориентирах и космополитической логике «как одно, так и другое».

Сформулирован главный тезис проведенного автором дискурсивно-конструктивистского анализа европейской идентичности: «сильный смысл» европейской идентичности рождается в дискурсах разных сообществ, и это, скорее, процесс, чем какое-либо фиксированное состояние.

Выделено пять особенностей современных исследований европейской идентичности, использующих установки дискурсивно-конструктивистской методологии: междисциплинарная и сравнительная перспектива исследования; сочетание качественных и количественных методов исследования; исследование репрезентаций, образов и значений; использование схем классического лингвистического анализа; использование визуальных методов исследования.

Приведены результаты эмпирических исследований, проведенных среди украинских студентов, которые свидетельствуют о возрастании уровня их европейской идентификации. Определены такие факторы актуализации этого процесса, как политический, академический, медийный и повседневный дискурсы Европы. При этом обусловленность европейской идентичности украинской студенческой молодежи политическим дискурсом выявлена с учетом их политико-идеологических предпочтений; академическим дискурсом – с учетом политик идентичности, которые государство транслирует, в том числе через систему высшего образования; медиадискурсом – с учетом информационных источников, к которым обращаются студенты; повседневным дискурсом – с учетом региона их проживания.

Ключевые слова: европейская идентичность, идея Европы, дискурс, дискурсивно-конструктивистский подход, дискурсивные проекты, стратегии конструирования, неевропейское «другое», европейские ценности, европейская культура, публичная сфера, космополитизм, конституционный патриотизм, студенчество.

SUMMARY

Pasisnychenko A. V. European identity as discursive phenomena: features of the construction processes – On the rights of manuscript.

Ph.D. thesis in sociology speciality 22.00.01 – Theory and history of sociology. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2016.

The thesis presents a conceptualization of European identity construction features as a discursive phenomenon. A conceptual transition of the identity theory is outlined showing how the study of social identity has stepped away from essentialism that explains identity as a set of immutable characteristics to discourse-constructivist conceptualization of this phenomenon. The suggested conceptual model is applied to the study of a new European identity (EUrope), that is intertwined with the old Europe (Europe). The mechanism of "othering" in the construction of European identity is described using examples of Turkey, Russia, Eastern Europe and the USA as contra reference "others". A contradiction of the idea of an inclusive European identity to the real features of its construction in the context of the EU enlargement. The key discursive projects in contemporary academic discourse are outlined representing different strategies for constructing European identity, including projects based on the concepts of European cultural heritage, public sphere, constitutional patriotism and cosmopolitanism. The main idea of discursive-constructivist conceptualization of European identity is outlined: European identity is seen as a continuous construction process in discourses of various types of and strategic orientation (construction, preservation, reconstruction or deconstruction). The results of empirical research among Ukrainian students have shown growth of their European identity and its determination by political, academic, media and everyday discourses of Europe.

Key words: European identity, idea of Europe, discourse, discursive-constructivist conceptualization, discursive projects, strategies for construction, «othering», European values, European culture, public sphere, cosmopolitanism, constitutional patriotism, students.

Відповідальний за випуск
доктор соціологічних наук, професор Л. Г. Сокурянська

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 0.9. Тир. 100 прим. Зам. 490-16.
Підписано до друку 30.06.16. Папір офсетний.

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О.В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп.1, к.19. Т. (057) 758-01-08, (066) 822-71-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру
видавців та виготовників видавничої продукції серія ДК 3587 від 23.09.09 р.

СТИЛЬ·[®]
·ИЗДАТ
ТИПОГРАФИЯ
www.stil-izdat.com